

Ewa Węgrzyn

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Instytut Judaistyki

ORCID: 0000-0001-8626-3255

DOI: [doi.org/ 10.60513/em4g-jd44](https://doi.org/10.60513/em4g-jd44)

Emigracja Żydów z Białegostoku

po II wojnie światowej

Koniec II wojny światowej wiąże się z rozpoczęciem jednej z największych fal migracji ludności, jaka miała miejsce w XX w. Zjawisko to dotknęło także ocalałych z Holocaustu Żydów. Wielu z nich zadawało sobie trudne pytania: wracać do Polski? Zostać w niej? Wyjechać? Kraj, który przed Zagładą był ich ojczyzną, nagle stał się ruiną¹. Wojna zniszczyła fundamenty życia żydowskiego oraz obecną przez wiele setek lat kulturę i tradycję żydowską.

Niewielka społeczność żydowska, która zdecydowała się na nowo rozpocząć życie w Polsce, uzasadniała ten wybór przywiązaniem do języka i kultury. Nie wyobrażano sobie układania na nowo życia poza granicami ojczyzny. Wśród Żydów decydujących się na pozostanie po wojnie w Polsce powszechne było pojęcie *nusech Pojln*, co w przekładzie z jidysz oznacza „polski wariant” lub „na polską modłę”. Zwolennicy tej opcji dążyli do tego, aby Polska stała się dla ocalałych Żydów jedyną ojczyzną². Byli też i tacy, którzy po kilkunastu miesiącach, a nawet latach, mieszkania w powojennej Polsce zdecydowali się ją opuścić, hołdując zasadzie *jecies Polin*, co w tłumaczeniu z języka jidysz oznacza „wyjście z Polski”, czyli emigrację.

Niniejszy artykuł dotyczy powojennej historii Białegostoku oraz jej żydowskich mieszkańców. Celem tekstu jest ukazanie funkcjonowania żydowskich placówek w mieście, które przed Zagładą było szóstym co do wielkości żydowskim ośrodkiem w Polsce³. Autorka na tle ogólnej sytuacji Żydów w Polsce po Holokauście ukazuje wydarzenia, które miały miejsce w Białymstoku. Opisuje również powojenne fale emigracji z Polski, wymienia ich przyczyny, nakreśla przebieg oraz skutki. Ważnym elementem tekstu jest krótka prezentacja najważniejszych ośrodków białostockich Żydów powstałych na całym świecie. Koniec artykułu wieńczy podsumowanie, które jest próbą syntezy podejmowanego zagadnienia.

Stan badań

Zagadnienie dotyczące powojennej sytuacji Żydów w Białymstoku doczekało się już wielu opracowań. Powstały liczne publikacje omawiające tę tematykę. Niewątpliwie

¹ Polityka niemieckiego okupanta miała na celu unicestwienie społeczności żydowskiej, ale też zniszczenie i zagrabienie jej mienia, co czyni wspomnianą ruinę pojęciem zarówno przenośnym, jak i dosłownym.

² Szerzej zob.: S. Grajek, *Po wojnie i co dalej. Żydzi w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa 2003; P. Wróbel, *Migracje Żydów polskich – próba syntezy*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (dalej: „Biuletyn ŻIH”) 1998, t. 1–2, s.185–186; D. Kahaane, לובמה ירחא וועט תיחיהל תא תיחיהל היגשה פלועה תמחלמ רחאלש וילופב תויתדה תוליהקה תא תיחיהל 1944–1949 [Acharej haMabul. Nisajon le-hechajot et haKehilot haDatijot bePolin sheleachar milchemet haOlam haSznija 1944–1949 – Po Potopie. Próba odbudowy żydowskich gmin wyznaniowych w Polsce po zakończeniu drugiej wojny światowej 1944–1949], Jerozolima 1981.

³ P. Wróbel, *Na równi pochyłej. Żydzi Białegostoku w latach 1918–1939: demografia, ekonomika, dezintegracja, konflikty z Polakami*, Białystok 1989, s.167.

na uwagę zasługują prace prof. Adama Dobrońskiego⁴, dr hab. Joanny Sadowskiej⁵ czy prof. Rebeki Kobrin⁶. Ciekawym źródłem informacji na temat tego miasta stanowią dostępne online *Pinkos Białystok*⁷ oraz *Byalistoker yizkor bukh*⁸. Kolejne, kluczowe dla tej tematyki materiały, szczególnie dane statystyczne, znajdują się m.in. w archiwach w Polsce i w Izraelu⁹. Bardzo interesujące materiały źródłowe, oprócz Archiwum Państwowego w Białymstoku czy Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, znajdują się w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Mowa tu głównie o teczках Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (Wydział Ewidencji i Statystyki), Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów czy Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego w Białymstoku. Diaspora Żydów białostockich w Izraelu doczekała się również filmu dokumentalnego w reżyserii Dariusza Szady-Borzyszkowskiego, nakręconego w 2008 r., pt. *Kiriat Białystok. Szkice do sagi białostoczan*.

Życie żydowskie w Białymstoku po II wojnie światowej – próby odbudowy i dane statystyczne

Z inicjatywy żydowskiej frakcji PPR 4 listopada 1944 r. powołano do życia Tymczasowy Centralny Komitet Żydów Polskich przekształcony w lutym 1945 r. w Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP)¹⁰. Zadaniem CKŻP było m.in. koordynowanie i jednoczenie wszystkich ośrodków żydowskich, a także zapewnienie opieki społecznej i reprezentowanie ludności żydowskiej przed władzami polskimi. Na wniosek Grzegorza Smolara w 1950 r. CKŻP przekształcił się w Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ)¹¹.

⁴ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 2021; idem, *Żydzi białostoccy. Karty pamięci*, Białystok 2022.

⁵ J. Sadowska, *Żydzi w Białymstoku po II wojnie światowej jako przykład społeczności zanikającej* [w:] *Kres świata białostockich Żydów*, red. D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, Białystok 2013.

⁶ R. Kobrin, *Żydowski Białystok i jego diaspora*, Białystok 2014.

⁷ <https://digitalcollections.nypl.org/items/c6ae86d0-8fd5-0134-c9d0-00505686a51c>;
<https://digitalcollections.nypl.org/items/af6b12d0-8fd6-0134-872c-00505686a51c>

⁸ <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc313697/shmulevitsh-y-ribalovski-byalistoker-yizker-bukh>

⁹ Mowa głównie o Centralnym Archiwum Syjonistycznym w Jerozolimie, Archiwum Narodowym w Jerozolimie oraz Archiwum w Yad Vashem w Jerozolimie. Niestety, z uwagi na wojnę toczącą się w Izraelu od 7 października 2023 r. niemożliwe było przeprowadzenie kwerendy w wymienionych miejscach.

¹⁰ G. Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów TSKŻ w Polsce*, Gdańsk 2008, s. 89. Szerzej zob.: D. Engel, *The Reconstruction of Jewish Communal Institutions in Post-war Poland: The Origins of the Central Committee of Polish Jews 1944–1945*, „East European Politics and Societies” 1996, nr 10, s. 102–105; A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1959). Historia polityczna*, Warszawa 2015.

¹¹ J. Mizgalski, *60-lecie TSKŻ w Polsce*, TSKŻ, Warszawa 2010, s. 21. Szerzej zob.: H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1993; *Statut Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Warszawa 1953.

Historycy nie są zgodni co do dokładnej liczby Żydów mieszkających w Polsce po II wojnie światowej. Według danych Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP na dzień 30 czerwca 1946 r. w Polsce zarejestrowanych było ponad 240 tys. Żydów¹². Albert Stankowski i Piotr Weiser uważają jednak, że liczba ta jest zbyt wygórowana. Według ich szacunków społeczność żydowska w tym okresie wynosiła ok. 216 tys.¹³

Jak już wspomniano, przedwojenny Białystok był jednym z ważniejszych ośrodków żydowskich w Polsce. Według danych liczbowych z 1936 r. w mieście, które liczyło 99,7 tys. ludności, żyło ok. 42,5 tys. Żydów, co stanowiło ok. 43% mieszkańców miasta¹⁴.

Ta kilkudziesięcioletnia gmina żydowska przestała niemalże istnieć po II wojnie światowej. Według źródeł w momencie wyzwolenia Białegostoku przez Armię Czerwoną 27 lipca 1944 r. w mieście było ok. 194 Żydów¹⁵. Liczba ta jednak stopniowo rosła, gdyż wraz z upływem czasu Żydzi zaczęli wychodzić z ukrycia, m.in. z licznych kryjówek w lasach, gdzie spędzili wojnę jako partyzanci. W efekcie kilka miesięcy później, w listopadzie 1944 r., Związek Gmin Żydowskich województwa białostockiego zanotował 1026 osób, z czego 350 mieszkało w Białymstoku¹⁶. Warto podkreślić, iż tylko 40 z nich było dawnymi mieszkańcami tego miasta¹⁷.

Po wojnie ośrodki żydowskie uzyskały od władz w Polsce względną swobodę rozwoju – utworzono nowe gminy oraz prowadzono różnorodne formy działalności społeczno-politycznej, religijnej i gospodarczej. Szkoły żydowskie wznawiały funkcjonowanie, prężnie rozwijały się partie polityczne¹⁸ oraz różne instytucje społeczno-kulturalne. Niestety, już pod koniec lat 40. i na początku 50. stopniowo zaczęto ograniczać nadane mniejszości żydowskiej prawa i przywileje. W czasie największego nasilenia terroru stalinowskiego, czyli na początku 1950 r., zlikwidowano m.in. wszystkie instytucje o charakterze syjonistycznym oraz żydowskie partie polityczne.

Żydzi powracający po Zagładzie do Białegostoku uzyskiwali pomoc w znalezieniu lokum, pracy oraz krewnych. Ważne było też wsparcie dotyczące opieki zdrowotnej. Działało m.in. Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej, które do 1947 r. pomogło ponad 700 pacjentom¹⁹. Szef CKŻP Szymon Datner²⁰ pozyskał również

¹² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Aktywów Państwowych (MAP), 237/786, Sprawozdanie CKŻP, lipiec 1946, k. 67. Nie wiadomo natomiast, ile osób pochodzenia żydowskiego nie nawiązało po wojnie kontaktu z instytucjami żydowskimi. Do tej grupy należy dołączyć także dzieci, które w czasie okupacji oddano do polskich (nieżydowskich) domów i nigdy nie dowiedziały się o swoim pochodzeniu.

¹³ A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki Holokaustu* [w:] *Następstwa Zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011, s. 34.

¹⁴ P. Wróbel, *Na równi pochyłej*, s. 174.

¹⁵ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), Centralny Komitet Żydów w Polsce (dalej: CKŻP), Wydział Ewidencji i Statystyki (dalej: WEiS), 303/vi/28–138.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Szerzej zob.: S. Redlich, *Na rozdrożu. Żydzi w powojennej Łodzi 1945–1950*, Łódź 2012, s. 67.

¹⁹ AŻIH, CKŻP, WEiS, 303/vi/28–138.

²⁰ Szerzej zob.: <http://www.zchor.org/bialystok/testimony.htm> [dostęp: 20 XII 2023].

budynek, w którym wkrótce utworzono schronisko dla Żydów²¹. Działała również szkoła żydowska nauczająca w języku jidysz, a także w latach 1945–1946 jedyna w sieci CKŻP Szkoła Hebrajska im. Chaima Nachmana Bialika²².

Emigracja ludności żydowskiej z Polski – przypadek Białegostoku

Mimo że po wojnie nastąpiła względna stabilizacja warunków życia ludności żydowskiej, część ocalałych z Holokaustu Żydów z uwagi na antysemityzm nie czuła się w Polsce bezpiecznie. To poczucie strachu nasiliło się jeszcze po pogromie w Kielcach w lipcu 1946 r. Kolejnym powodem emigracji było uczucie, iż trudno żyć w kraju, nad którym unosi się ciągle piętno Zagłady. Polska jawiła się bowiem Żydom jako cmentarz bliskich, gdzie niemożliwym jest odbudowanie życia żydowskiego. Obok tych przyczyn psychologicznych dochodziły również powody ekonomiczne – ówczesna Polska była doszczętnie zniszczona, Warszawa czy Białystok – niegdyś bardzo prężne ośrodki żydowskie – stały w ruinie. Warto również podkreślić, iż brak poparcia dla nowego ustroju w Polsce oraz syjonizm i chęć mieszkania w państwie żydowskim, „wśród swoich”, stanowiły również bardzo ważne powody wychodźstwa.

Już na przełomie lat 1945/1946 ruszyła pierwsza fala emigracji, wspierana przez organizację syjonistyczną Bricha²³, a emigracja Żydów była możliwa dzięki porozumieniu Brichy z przedstawicielami rządu polskiego²⁴. Na podstawie tej umowy żołnierze Wojsk Ochrony Pogranicza przepuszczali przez granicę grupy Żydów zaopatrzonych w dokumenty organizacji syjonistycznych. Jak szacuje Dariusz Stola, w latach 1944–1947 dzięki takiej działalności Polskę opuściło ponad 140 tys. Żydów²⁵.

Białystok stał się również miejscem, w którym niewielu Żydów widziało swoją przyszłość. Jak opisuje Mordechaj Canin, było to miasto zniszczone i służyło raczej jako punkt etapowy dla repatriantów żydowskich²⁶. Co więcej, zdarzały się tu dość

²¹ Schronisko to znajdowało się na rogu ulic Suraskiej i Mińskiej.

²² Szerzej zob.: <http://www.zchor.org/bialystok/testimony.htm> [dostęp: 20 XII 2023].

²³ Bricha (hebr. ucieczka) – tajna organizacja syjonistyczna, której celem było wywiezienie Żydów z Europy do Erec Israel. W organizacji tej aktywnie działali m.in. Abba Kowner, Icchak Cukerman, Cywia Lubetkin i Stefan Grajek. D. Stola, *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010, s. 49. Szerzej zob.: Y. Bauer, *Flight and Rescue: Brichah*, New York 1979; E. Dekel, B'riha: *Flight to the Homeland*, New York 1973; D. Schaff, Ben-Natan (eds.), *HaBricha*, Tel Aviv 1998; Y. Cohen, *לובג לכ מירבע. ההיבריה. ילופ 1945-1946* [Owrim kol Gwul. *HaBricha: Polin 1945–1946 – Przechodzimy przez każdą granicę. Bricha: Polska 1945–1946*], Tel Aviv 1995; M. Kula, *Wolność w rozumieniu emigrantów żydowskich zmierzających do Palestyny*, „Przegląd Polonijny” 1993, r. 19, z. 3, s. 75–91; D. Engel, *ההירבל רורחש ירב. ילוצין. מתנגה לע קבעמהו ילופב הוואשה* [Bejn szichrur leBricha. Nicolej haSzoa bePolin weHaMaawak al hanhagatam, 1944–1946 – Między wyzwoleniem a Brichą. Ocaleni z Zagłady w Polsce i walka o przywództwo, 1944–1946], Tel Aviv 1996.

²⁴ G. Berendt, *Życie od nowa. Instytucje i organizacje żydowskie (1944–1950)* [w:] *Następstwa Zagłady Żydów...*, s. 206.

²⁵ D. Stola, op. cit., s. 51.

²⁶ Szerzej zob.: M. Canin, *Przez ruiny i zgłiszczą. Podróż po stu zgłodzonych gminach żydowskich w Polsce*, Warszawa 2019.

Żydowski emigranci do Palestyny, 1947, fot. z archiwum Palmach, domena publiczna

Imigranci żydowski w porcie w Hajfie, październik 1947, domena publiczna

często incydenty antyżydowskie. Jak podaje Julian Kwiek, w dniach 14–18 listopada 1946 r. doszło do ośmiu przypadków wybijania szyb w mieszkaniach żydowskich oraz w spółdzielni szewskiej²⁷.

To sprawiło, iż nielegalna emigracja lat 1945–1947 (tzw. *alija bet*)²⁸ dotknęła również żydowskich mieszkańców Białegostoku. Od stycznia do czerwca 1946 r. z Białegostoku wyjechało 529 osób, w sierpniu tr. – 883, w październiku – 1002, a w grudniu na emigrację udały się 883 osoby. Rok później, w grudniu 1947, Polskę opuściło 446 osób, a pod koniec 1948 r. – 379. Później wyjazdy ustały²⁹. Według Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP liczba osób zarejestrowanych w wojewódzkim Komitecie żydowskim w Białymstoku wynosiła w 1946 r. tylko 883, a w 1947 r. już tylko 644 osoby³⁰.

Opcja Izrael – lata 1948–1952

Powstanie Państwa Izrael w maju 1948 r. zapoczątkowało nowy rozdział w dziejach emigracji żydowskiej. Od tej chwili celem opuszczających diasporę Żydów była ich nowa żydowska ojczyzna. Deklaracja Niepodległości gwarantowała każdemu Żydowi prawo zamieszkania w Izraelu. Opcja Izrael³¹ zbiegła się w czasie z sowietyzacją Polski, za którą kryła się inwigilacja i upaństwowienie żydowskich placówek. Jak szacuje Bożena Szaynok, w okresie „opcji na rzecz Państwa Izrael” Polskę opuściło ok. 28 tys. osób³². Israel Gutman ocenia, że po fali emigracji lat 1946–1951 całkowita liczba ludności żydowskiej w Polsce wynosiła w 1952 r. ok. 70 tys. osób³³.

Jeśli chodzi o wyjazdy z Białegostoku w tym okresie, to materiały zgromadzone w Żydowskim Instytucie Historycznym pozwalają na podanie dość precyzyjnych danych liczbowych na dość precyzyjne dane liczbowe. Według TSKŻ w 1948 r. wyemigrowało 440 osób, rok później Polskę opuściło 430 osób, a w 1950 r. były to 220 osoby³⁴. Początek lat 50. to kolejne wyjazdy: rok 1951 – 165 osób, 1952 – 156 osób³⁵. Ta kolejna

²⁷ Szerzej zob.: J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów 1944–1947*, Kraków 2021.

²⁸ Pojęcie *alija* w języku hebrajskim oznacza napływ Żydów do Palestyny (a od 1948 r. do Izraela). Przetłumaczone dosłownie oznacza „wznoszenie się”, czyli czynność lub zjawisko, skutek którego coś staje się wyższe niż uprzednio (np. wzrost temperatury). Według zasad żydowskiego prawa religijnego każdy Żyd opuszczając diasporę i emigrując do Izraela wznosi się, w sensie mistycznym, ponad swój dotychczasowy stan, a jego dusza bliższa jest doskonałości. *Alija bet* oznacza nielegalną emigrację.

²⁹ AŻIH, CKŻP, WEiS, 303/vi/28-138.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Nazwa akcji emigracyjnej z lat 1949–1950 określana często jako „opcja izraelska” lub „opcja Izrael”.

³² B. Szaynok, *Polska – Izrael 1948–1967* [w:] *Brzemie Pamięci. Współczesne stosunki polsko-izraelskie*, red. E. Kossewska, Warszawa 2009, s. 22.

³³ I. Gutman, *הגירה מלועה מחליים ירחא וילופב מידוהיה* [*HaJehudim bePolin achrei milchemet haolam hasznija – Żydzi w Polsce po drugiej wojnie światowej*], Jerusalem 1985, s. 61.

³⁴ AŻIH, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów (dalej: TSKŻ), 325/146.

³⁵ *Ibidem*.

fala wychodźstwa sprawiła, iż wątpiła po wojnie społeczność żydowska jeszcze bardziej się skurczyła. Według danych dostępnych w Archiwum ŻIH, liczba członków oddziału TSKŻ w Białymstoku w 1951 r. wynosiła zaledwie 40 osób³⁶. W kolejnych latach, w warunkach stalinizacji kraju, nastąpiło zamknięcie granic na emigrację i wyjazdy z Polski były niemal niemożliwe.

Emigracja gomulowska (1956–1960)

Lata 50. to czas przebudzenia społecznego oraz odwilży politycznej, której towarzyszyła nadzieja na liberalizację życia w Polsce. Był to również szczególny czas dla mniejszości żydowskiej w Polsce – zamknięte dotąd na emigrację drzwi stanęły nagle otworem. Dzięki ponownemu otwarciu granic koniec lat 50. przeszedł do historii stosunków polsko-żydowskich jako początek kolejnego wielkiego *exodusu* Żydów z Polski. W historiografii falę wychodźstwa lat 1956–1960 określa się często mianem *aliji* gomulowskiej, gdyż przypadła ona na okres, w którym Władysław Gomułka piastował funkcję I sekretarza KC PZPR, czyli od roku 1956³⁷. Rok 1960 natomiast powoli kończy etap wyjazdów do Izraela.

Motywacje, jakimi kierowali się Żydzi opuszczający Polskę w drugiej połowie lat 50., były różne. Formalnie była to emigracja dobrowolna, ale faktycznie znaczna część wyjeżdżających uzasadniała swój wybór rozczarowaniem ideologią komunistyczną i obawą przed antysemityzmem. Niemniej istotna była także potrzeba połączenia się z bliskimi przebywającymi za granicą, ponieważ życie „za żelazną kurtyną” wykluczało możliwość regularnych kontaktów. Istotną przyczynę wyjazdów stanowiło także przekonanie, że przecież większość Żydów opuszcza Polskę. Poczucie osamotnienia, emigracja bliskich i sąsiadów wpływały na decyzję o wyjeździe tych, którzy jeszcze do niedawna nie brali takiej opcji pod uwagę.

Trudno określić faktyczne rozmiary emigracji do Izraela w latach 1956–1960. Historycy nie są zgodni co do dokładnej liczby wyjeżdżających. Jak czytamy w artykule Andrzeja Bonusiaka, w latach 1956–1957 z Polski wyjechało ok. 47 tys. Żydów³⁸, jednak Paweł Machcewicz twierdzi, że liczba ta była niższa i wynosiła ok. 40 tys.³⁹. Jaff Schatz uważa natomiast, że w latach 1956–1960 z Polski wyjechało ok. 50 tys. Żydów⁴⁰. Albert Stankowski podaje, że emigracja objęła nieco więcej, gdyż ponad 51 tys. osób⁴¹. Jeszcze inne dane przytacza Andrzej Rykała, który uznaje, że ogółem

³⁶ AŻIH, TSKŻ, t. 1–127.

³⁷ VIII Plenum KC PZPR, 19–21 X 1956 r. – Władysław Gomułka zostaje I sekretarzem KC PZPR.

³⁸ A. Bonusiak, *Z ziemi polskiej do Izraela i Palestyny 1939–1989* [w:] *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop, E. Rączy, Rzeszów 2009, s. 158.

³⁹ P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993, s. 218.

⁴⁰ J. Schatz, *Świat mentalności i świadomości komunistów polsko-żydowskich – szkic do portretu* [w:] *Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemicką lat 1967–1968 i po niej*, red. G. Berendt, Wrocław 2009, s. 50.

⁴¹ A. Stankowski, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku* [w:] *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. G. Berendt, A. Grabski, A. Stankowski, Wyd. ŻIH, Warszawa 2000, s. 132.

w latach 1956–1960 wyjechało z kraju ok. 48 tys. Żydów⁴². Dariusz Stola podaje natomiast, że w okresie 1955–1960 dokumenty uprawniające do emigracji uzyskało ok. 51 tys. osób, jednakże do Izraela przybyło zaledwie 43 tys. Różnica 8 tys. osób wynika z faktu, że niektórzy złożyli podanie o wyjazd, ale z niego zrezygnowali lub w trakcie podróży zmienili kraj docelowy – Izrael – na inne państwo⁴³.

Liczba emigrantów obejmuje również repatriantów żydowskich z ZSRR, którzy na mocy porozumienia władz polskich i sowieckich wrócili do ojczyzny. Od 1955 r. bowiem trwały rozmowy między rządem ZSRR a Polską w sprawie repatriacji⁴⁴. W efekcie negocjacji w styczniu 1956 r. strona radziecka wydała notę, w której zapowiadano rozpatrzenie w trybie uproszczonym podań na wyjazd do Polski „obywateli radzieckich narodowości polskiej i żydowskiej, a także członków ich rodzin, którzy w swoim czasie nie skorzystali z prawa ewakuowania się do Polski [...], a którzy mają w PRL bliskich krewnych⁴⁵. Jak podaje Dariusz Stola, z grupy, która w latach 1955–1960 powróciła do Polski z ZSRR, do Izraela wyjechało ok. 13–14 tys. spośród nich⁴⁶.

Fala *aliji* gomułkowskiej nie była dla Białegostoku znacząca, gdyż według danych statystycznych z miasta do Izraela wyjechało wówczas tylko ok. 50 osób⁴⁷.

Marzec 1968

Wyjazd ok. 50 tys. Żydów z Polski znacznie zmniejszył i tak już nieliczną społeczność żydowską w Polsce. Nagłe opuszczenie kraju przez tak znaczną grupę zaburzało funkcjonowanie tej społeczności. Zamykano żydowskie szkoły i instytucje, spółdzielnie i drobne zakłady rzemieślnicze. Kolejną przyczyną kurczenia się skupisk

⁴² A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007, s. 170.

⁴³ D. Stola, *op. cit.*, s. 132.

⁴⁴ B. Kącka, S. Stęпка, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1955–1959. Wybór dokumentów*, Warszawa 1994, s. 8.

⁴⁵ M. Juchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959*, Warszawa 2000, s. 114; M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej w latach 1956–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Warszawa 1961.

⁴⁶ D. Stola, *op. cit.*, s. 132. Znane są przykłady wyjazdu z Polski, ale nie do Izraela, a do innych krajów. Na przykład poeta Israel Emiot (1909–1978) urodził się w Ostrowi Mazowieckiej jako Israel Jankowski-Goldwasser, zmarł w Rochester w USA. Do 1939 r. mieszkał w Polsce, podczas wojny schronił się w części Polski anektowanej przez ZSRR. W 1944 r. trafił do Biłobidżanu jako dziennikarz Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego. W 1956 r. wyjechał z ZSRR. Osiedlił się w Polsce, skąd wyjechał w 1958 r. do USA. Swoje przeżycia opisał w pamiętniku pt. *The Biłobidzhan Affair: A Yiddish Writer in Siberia* (Philadelphia 1981). Zob.: A. Patek, *Biłobidżan. Sowiecka ziemia obiecana? Żydowski Obwód Autonomiczny w ZSRR*, Kraków 1997, s. 52. Inne osoby, które wróciły z ZSRR w ramach repatriacji, ale nie zdecydowały się na wyjazd do Izraela, to m.in. Maurycy Horn (w latach 1971–1990 dyrektor ŻIH, zmarł w Warszawie w 2000 r.) czy reżyser Leon Yeannot (właśc. Lejbele Kac; twórca takich filmów jak „Człowiek z M-3” (1968) lub „Kryptonim Nektar” (1963); zmarł w 1997 r. w Warszawie). Za: <http://www.filmipolski.pl/fp/index.php/113212> [dostęp: 16 V 2012].

⁴⁷ *Ibidem*.

żydowskich była wzmagająca się asymilacja, bowiem wielu młodych ludzi przestało kultywować żydowską tradycję i w ogóle nie posługiwało się językiem jidysz. Zawieranie małżeństw mieszanych, a także zmiana wyznania na katolickie sprawiały, że społeczność żydowska topniała w bardzo szybkim tempie.

W 1967 r. rozpoczęła się kolejna kampania przeciw Żydom. Wojna sześciodniowa, która wybuchła w czerwcu 1967 r. na Bliskim Wschodzie, przyczyniła się w znacznym stopniu do wywołania kolejnej fali emigracyjnej. Władze komunistycznej Polski pod dyktando Moskwy potępiły Izrael i zerwały z nim stosunki dyplomatyczne, solidaryzując się w tym konflikcie zbrojnym z krajami arabskimi. W ten sposób rozpoczęła się antyizraelska kampania propagandowa. 19 czerwca 1967 r. w Pałacu Kultury i Nauki podczas VI Kongresu Związków Zawodowych Władysław Gomułka wygłosił przemówienie, w którym oskarżył Żydów mieszkających w Polsce o działanie na szkodę państwa i publicznie nazwał ich „piątą kolumną”. Przemówienie I sekretarza KC PZPR nasiliło jeszcze bardziej wystąpienia antysemityczne, rozpoczęła się także antysyjonistyczna nagonka, która wypełniła prasę, radio i telewizję. Osoby pochodzenia żydowskiego masowo zwalniano z pracy.

Te wszystkie wydarzenia doprowadziły do kolejnej fali emigracyjnej. W historiografii ten *exodus* Żydów zwykło się nazywać „Marcem 1968 r.”. Przyjmuje się, że w tym czasie Polskę opuściło ok. 13 tys. osób⁴⁸. W odróżnieniu od wcześniejszych fal emigracyjnych – z lat 40. i 50 – stosunkowo mały procent wyjeżdżających dotarł do Izraela. Szacuje się, że zaledwie 30% z nich dotarło do państwa żydowskiego. Głównym kierunkiem emigracji była wówczas Europa Zachodnia, Stany Zjednoczone oraz kraje skandynawskie. Państw tych nie wybierano przypadkowo – władze Danii czy Szwecji zaczęły przyjmować wówczas uchodźców z Polski zapewniając im stosunkowo dobre warunki życiowe. Warto również podkreślić, że duży odsetek emigrantów stanowiły osoby z wyższym wykształceniem, inteligencja, w tym literaci oraz przedstawiciele wolnych zawodów.

Po „emigracji marcowej” liczba obywateli żydowskiego pochodzenia drastycznie zmalała, a w Polsce pozostało tylko kilka tysięcy Żydów. Była to społeczność głównie starsza, której średnia wieku wahała się między 60 a 70 lat. Przestawały działać różne organizacje oraz instytucje żydowskie, zamknięto także szkoły i przedszkola. Należy również podkreślić, że w czerwcu 1967 r. Polska zerwała stosunki dyplomatyczne z Izraelem⁴⁹, a ambasador Izraela w Warszawie, Dov Sattat, w pośpiechu musiał wyjechać z Polski.

Wydarzenia 1967 r. w Białymstoku wpisywały się w szerszy kontekst polityczny, związany z konsekwencjami wojny sześciodniowej. Lokalna prasa białostocka, zgodnie z linią partyjną, publikowała materiały piętnujące „syjonistyczną agresję”, a także sugerujące brak lojalności Żydów wobec państwa polskiego. Retoryka ta była wzmacniana przez wystąpienia przedstawicieli lokalnych władz wojewódzkich, które wprost powielały wytyczne centralnego aparatu propagandowego. Atmosfera

⁴⁸ D. Stola, *op. cit.*, s. 222.

⁴⁹ Zostały one wznowione dopiero w lutym 1990 r.

nieufności i narastających oskarżeń prowadziła do coraz silniejszej izolacji społecznej resztek społeczności żydowskiej.

Marzec 1968 r. był punktem zwrotnym dla społeczności żydowskiej Białegostoku. Kampania antysemicka objawiła się tu wzmożoną inwigilacją prowadzoną przez Służbę Bezpieczeństwa, która obserwowała zarówno aktywistów TSKŻ, jak i osoby jedynie pochodzenia żydowskiego. Pod szczególną presją znalazł się prof. Jakub Chlebowski, były rektor Akademii Medycznej, który po oskarżeniach o „syjonizm” utracił stanowisko i zmuszony był do emigracji, zakończonej tragicznie. W obliczu nagonki białostocki oddział TSKŻ ogłosił deklarację lojalności wobec PRL, jednoznacznie odcinając się od syjonizmu i nie podejmując obrony represjonowanych. Mimo oficjalnych zapewnień o lojalności, nastroje w środowisku były pełne strachu i poczucia osamotnienia. Wielu Żydów zaczęło starać się o możliwość wyjazdu za granicę, traktując emigrację jako jedyne wyjście z coraz bardziej wrogiego otoczenia. W 1968 r. władze wydały pierwsze zgody na emigrację, a w latach następnych skala wyjazdów znacznie się zwiększyła, obejmując blisko połowę społeczności. W efekcie wydarzeń marcowych i ich następstw życie żydowskie w Białymstoku praktycznie wygasło. W 1970 r. rozwiązano oddział TSKŻ, a ci, którzy pozostali, stanowili już tylko nieliczną, starzejącą się grupę, pozbawioną instytucji i możliwości prowadzenia aktywnej działalności. Marzec 1968 stał się zatem symbolicznym końcem powojennej obecności Żydów w Białymstoku. W 1968 r. pracę w AMB stracił także prof. Janusz Lesiński, kierownik Kliniki Dermatologii⁵⁰.

Na fali przymusowej emigracji trwającej do początków lat 70. XX w. Białystok opuściło do 100 osób pochodzenia żydowskiego: w 1968 r. – 10 osób, w 1969 – 58, a w 1970 – 25. Znaczna część białostockiej emigracji pomarcowej nie dotarła do Izraela: wyjeżdżający wybierali Szwecję, Danię, Francję, a także Australię i USA. Wydarzenia Marca 1968 sprawiły, że w Polsce nastał kres żydowskiego świata, a w Białymstoku było to szczególnie widoczne⁵¹.

Diaspora białostockich Żydów

Trudna powojenna rzeczywistość w Polsce, antysemityzm oraz inne czynniki sprawiły, że większość polskich Żydów po Zagładzie udała się na emigrację. Wyjeżdżano tuż po wojnie, w latach 50. oraz 60. Również garstka ocalałych Żydów białostockich w większości przypadków zdecydowała się na emigrację.

Warto podkreślić, iż wyjazdy Żydów z Białegostoku zaczęły się znacznie wcześniej, a na świecie powstało wiele ośrodków założonych właśnie przez emigrantów żydowskich z tego miasta. W czasie II wojny światowej, a dokładnie w 1944 r., w Erec Israel utworzony został w Tel Awiwie *Irgun Leezrat Jehudej Bialystok* (Organizacja Pomocy Żydom Białostockim), którego celem było zbieranie środków na ratowanie braci

⁵⁰ Był jednym z organizatorów leczenia dermatologicznego w regionie, prowadził badania nad chorobami wenerycznymi.

⁵¹ Szerzej zob.: J. Sadowska, *Żydowska społeczność Białegostoku u schyłku swego istnienia (1950–1970)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2016, t. 14, s. 221–243.

przebywających w ogarniętej wówczas wojną Polsce. Zbiórki takie prowadzone były na całym świecie, m.in. przez *Bialystoker Farband* (Związek Białostocki) z Argentyny.

Bardzo prężnie działało ziomkostwo⁵² Żydów białostockich w Australii, które masowo organizowało wizy wyjazdowe. Ośrodek w Melbourne⁵³, którego znaczącym działaczem był Leo Fink, w 1946 r. zdobył dla swoich polskich współbraci ok. 600 wiz. Leo Fink zdołał przekonać ówczesnego australijskiego ministra imigracji i obywatelstwa Arthura Calwella, iż te kilkadziesiąt osób to jego krewni. Nie wiadomo, czy minister mu uwierzył, ale zgodę wyraził. Australia zgodziła się na przyznanie wiz wyjazdowych Żydom z Polski na podstawie programu łączenia rodzin. W wyniku tej akcji „*Bialystoker Stimme*”, pismo diaspory żydowskiej z Nowego Jorku wywodzącej się z Białegostoku, założyło nawet specjalną rubrykę – od marca 1947 r. – poświęconą szukaniu krewnych. W taki sposób przyjęto ok. 25 tys. Żydów z Polski. Leo Fink założył także Zjednoczony Żydowski Fundusz Pomocy (*United Jewish Relief Fund*) w Australii, będący czymś w rodzaju australijskiego projektu imigracyjnego. Środki finansowe pochodziły z USA, z organizacji Joint i HIAS.

Podczas trzeciego Światowego Zjazdu Białostoczan w Nowym Jorku w sierpniu 1949 r. zdecydowano, iż diaspora żydowska przestanie przysyłać pieniądze dla swoich współbraci w Białymstoku, gdyż w tym mieście nie ma przyszłości dla gminy żydowskiej. Zamiast tego obrano kurs na Izrael. Od tej pory głównie tam miały trafiać środki finansowe. A zatem ogromne sumy pieniędzy kierowane były na budowę „Miasta Białystok”, ale w Izraelu. W tym celu założono fundację Kiriat Białystok, którego przewodniczącym został Ralph Wein⁵⁴.

Kiriat Białystok to osada w Izraelu będąca dzielnicą miasta Yehud, a założona przez białostockich Żydów ocalałych z Holokaustu. Pierwsi mieszkańcy osiedla dotarli tam w roku 1950⁵⁵. Jego powstanie było możliwe dzięki działającym wśród emigrantów z Białegostoku w USA i na całym świecie fundacjom charytatywnym. Pieniądze zostały przekazane w formie pożyczki dla mieszkańców oraz jako darowizna na utworzenie infrastruktury publicznej i instytucji, takich jak: synagoga, Sala Białostocka (*Beit Am*), przedszkola, liceum czy przychodnia. Strona internetowa Kiriat Białystok działa bardzo prężnie w języku hebrajskim oraz angielskim. Pełna nazwa ziomkostwa Żydów białostockich w Izraelu brzmi po angielsku *The Landsmanschaft of Białystok and the Surrounding Area* i mieści się przy ul. Tennenbauma 17⁵⁶.

⁵² Żydowska organizacja społeczna.

⁵³ Został utworzony w 1945 r. i był wzorowany na ośrodku działającym w Nowym Jorku.

⁵⁴ Do wyjazdów z Białegostoku po wojnie zachęcano na stronie tytułowej „*Bialystoker Stimme*” („Głos Białostocki”), nr 250, marzec–kwiecień 1948.

⁵⁵ <https://www.bialystokvicinityexpatsisrael.org.il/en/news> [dostęp: 20 XII 2023].

⁵⁶ <http://www.zchor.org/bialystok/testimony.htm> [dostęp: 20 XII 2023]. Pełne dane w/w ziomkostwa: *The Landsmanschaft of Białystok and the Surrounding Area*, Kiryat Białystok, Yehud, P.O.B. 7241, Yehud 56215, telefax: +972-3-5360037, 17 Tennenbaum Street, Yehud 56210.

W ostatnich latach Kiriati Białystok przeszedł proces rozbudowy. Z osiedla domów jedno- lub dwurodzinnych stał się terenem pod zabudowę wielorodzinną. Populacja zamieszkująca to miejsce jest bardzo zróżnicowana – dziś nie trzeba mieć już przodków z Białegostoku, by się tam osiedlić.

Kiriati Białystok rozciąga się na czternastu ulicach i alejkach: od ul. Ben Guriona, która rozpoczyna się przed sadami Perdes i Moshav Magashim na wschodzie, przez ulicę Kaplanskiego połączoną z liceum ogólnokształcącym (na północy) do ul. Weizmana na zachodzie. Od południa ul. Alpert graniczy z Kiriatem Białystok. Nazwy ulic związane są z imionami mieszkańców Białegostoku: ul. Mohliver, ul. Alpert, ul. Mosze Chasydów, ul. Hazanovitz, ul. Icchaka Melameda, ul. Sukienik, ul. Kaplanskiego, ul. Tenenbauma.

Do dziś działają na całym świecie ośrodki zrzeszające Żydów białostockich, zwanych w skrócie *Bialystokers*. Istnieją liczne ziomkostwa w USA (Nowy Jork), Australii (Melbourne), Izraelu (Kiriati Białystok) czy Argentynie (Los Palamos). Aktywnie działa wspomniana również Irgun Yotzei Białystok (Izrael) – ziomkostwo z siedzibą w miejscowości Yahud, przy ul. Tennenbauma 17. The Bialystoker Center (Stany Zjednoczone) to aktywne ziomkostwo z siedzibą w Nowym Jorku, przy ul. 228 East Broadway, które w 1982 r. wydało księgę pamięci *Der Bialystoker yisker-buch. The Bialystoker memorial book*. Warto wspomnieć również o Bialystok Jewish Historical Association (Stany Zjednoczone), stowarzyszeniu, które w latach 1949–1950 opublikowało w Nowym Jorku księgę pamięci *Pinkes Bialystok*.

Podsumowanie

Dzieje społeczności żydowskiej w powojennym Białymstoku ukazują dramatyczny proces zanikania jednego z największych centrów żydowskich w Polsce. Spośród ok. 42 tys. Żydów zamieszkujących miasto przed wojną przeżyło jedynie kilka tysięcy, a w momencie wyzwolenia spod okupacji niemieckiej w lipcu 1944 r. znajdowało się tu niespełna 200 osób. Do końca 1945 r. liczba ta wzrosła do ok. tysiąca, lecz wielu traktowało Białystok jedynie jako przystanek w drodze ku dalszej emigracji. Z dawnej kilkudziesięcioletniej gminy pozostała nieliczna grupa, której los był w dużej mierze przesądzony przez kolejne fale wyjazdów.

Powojenne lata to także próby odbudowy życia religijnego, kulturalnego i naukowego. W mieście działała szkoła żydowska w języku jidysz oraz unikatowa w skali kraju szkoła hebrajska im. Chaima Nachmana Bialika. Organizowano zajęcia kulturalne i odczyty w ramach Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów, a lokalni działacze starali się przywrócić choć namiastkę dawnej aktywności społecznej. Lekarze żydowscy organizowali opiekę zdrowotną i schroniska, a literaci i pedagodzy podejmowali próby kontynuacji tradycji intelektualnej. Choć działalność ta została szybko ograniczona przez władze i realia polityczne, stanowiła ważny epizod świadczący o sile przetrwania kultury żydowskiej mimo dramatycznych strat.

Emigracja okazała się jednak zjawiskiem nie do zatrzymania. Od pierwszej nielegalnej *aliji* w latach 1945–1947, przez opcję Izrael po 1948 r. aż po wyjazdy gomulkowski i marcowe – większość białostockich Żydów opuszczała miasto,

kierując się do Izraela, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii czy krajów Europy Zachodniej. W rezultacie diaspora białostocka stała się rozproszona, ale aktywna: tworzyła nowe instytucje w Tel Awiwie, Melbourne czy Nowym Jorku, wydawała książki pamięci, organizowała spotkania i akcje pomocy. Najbardziej symbolicznym przedsięwzięciem była budowa Kiriat Białystok w Izraelu – osiedla, które stało się żywym pomnikiem pamięci o utraconym świecie.

Statystyki obrazują tempo zaniku: w 1946 r. w województwie białostockim mieszkało niespełna 1100 Żydów, a w latach 50. liczby te spadały do dziesiątek. Po Marcu 1968 r. wyjechała znaczna część resztek społeczności, a na początku lat 70. w całym regionie pozostało zaledwie ok. 60 osób pochodzenia żydowskiego, w większości starszych. Rok 1970 i rozwiązanie białostockiego oddziału TSKŻ symbolicznie zamknęły epokę obecności Żydów w mieście.

Po dawnych mieszkańcach pozostały nieliczne materialne ślady: zniszczone synagogi, resztki cmentarzy, pojedyncze domy i miejsca pamięci. W okresie PRL wiele z tych obiektów uległo likwidacji lub adaptacji i dopiero późniejsze lata przyniosły inicjatywy związane z upamiętnieniem i badaniem historii tej społeczności. Ocalone fragmenty dziedzictwa literackiego i naukowego, a także pamięć przekazywana przez diasporę stały się najważniejszym pomostem między dawnym Białymstokiem a współczesnością.

Historia emigracji Żydów z Białegostoku po II wojnie światowej jest zatem świadectwem nie tylko dramatycznej utraty i zaniku, ale również żywotności kultury i pamięci, które znalazły nowe życie poza Polską. To opowieść o unicestwieniu i ocaleniu zarazem – o mieście, które utraciło swą wielokulturową tkankę, ale którego żydowskie dziedzictwo wciąż żyje w rozproszonej diasporze, w badaniach naukowych i w inicjatywach pamięciowych.

Słowa kluczowe: emigracja, Żydzi, Białystok, alija, Izrael

Summary

Jewish Emigration from Białystok after World War II

Following the end of World War II, the Jewish community of Białystok – almost entirely destroyed as a result of the Holocaust – attempted to rebuild religious, cultural, and economic life. Despite the efforts of the survivors, the scale of demographic losses and post-war trauma rendered these attempts extremely difficult. The intensification of antisemitism, coupled with challenging economic conditions, meant that many Jews did not envision their future in the city or in Poland. Zionist aspirations and the desire to settle in Palestine constituted an additional factor motivating emigration. Both official Jewish institutions and informal networks supported these departures. The principal destinations were Israel and the United States.

Consequently, Jewish life in the urban space declined rapidly. These changes were irreversible, leading to a significant impoverishment of the city's multicultural heritage. Post-war emigration thus emerged as one of the key factors shaping the post-war identity of Białystok.

Keywords: emigration, Jews, Białystok, aliyah, Israel

Bibliografia:

Bauer Y., *Flight and Rescue: Brichah. The Organized Escape of the Jewish Survivors of Eastern Europe, 1944–1948*, New York 1970;

Berendt G., *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006;

Berendt G., Grabski A., Stankowski A., *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 2000;

Berendt G., Grabski A., *Między emigracją a trwaniem – syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*, Warszawa 2003;

Berendt G., *Emigracja Żydów z Polski w latach 1960–1967* [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka – gospodarka – kultura – społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005;

Berendt G., *Żydzi jako podmiot i przedmiot wydarzeń polskiego października 1956 roku* [w:] *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*, cz. II: *Zbiór studiów*, red. R. Wapiński, Gdańsk 2001;

Bronsztejn S., *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993;

Cała A., *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012;

Canin M., *Przez ruiny i zgliszczu. Podróż po stu zgładzonych gminach żydowskich w Polsce*, Warszawa 2019;

Gutman Y., *היגשה מלועה תמחלימ ירחא וילופב מידוהיה* [HaJehudim bePolin achrei milchemet haolam hasznija – *Żydzi w Polsce po drugiej wojnie światowej*], Jerusalem 1985;

Hurwic-Nowakowska I., *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996;

Juchniewicz M., *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959*, Warszawa 2000;

Kwiek J., *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów 1944–1947*, Kraków 2021;

Kącka B., S. Stępka, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1955–1959. Wybór dokumentów*, Warszawa 1994;

Latuch M., *Repatriacja ludności polskiej w latach 1956–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowkowych*, Warszawa 1961;

Polonsky A., *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, Warszawa 2014;

Ruta M., *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie*, Kraków–Budapeszt 2012;

Ruta M., *Nie nad rzekami Babilonu. Antologia poezji jidysz w powojennej Polsce*, Kraków–Budapeszt 2012;

Rykała A., *Przemiany społeczno-kulturalne mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007;

Rykała A., *Rozmieszczenie Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej (1945–1959)*, „Rocznik Łódzki” 2001;

Sadowska J., *Żydowska społeczność Białegostoku u schyłku swego istnienia (1950–1970)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2016, t. 14;

Stola D., *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010;

Szaynok B., *Bund i komuniści żydowscy w Polsce po 1945 r.*, Warszawa 2004;

Szaynok B., *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000;

Szaynok B., *Polska i Izrael w czasie rządów Gomułki 1956–1970* [w:] *Między Październikiem a Grudniem. Polityka zagraniczna doby Gomułki*, red. K. Ruchniewicz, B. Szaynok, J. Tyszkiewicz, Toruń 2005;

Szaynok B., *Problematyka żydowska w polityce komunistów w latach 1949–1953* [w:] *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce*, red. M. Ruta, Kraków–Budapeszt 2008;

Węgrzyn E., *Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomułkowska 1956–1960*, Kraków 2016;

Wróbel P., *Na równi pochylej. Żydzi Białegostoku w latach 1918–1939: demografia, ekonomika, dezintegracja, konflikty z Polakami*, Białystok 1989.